ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2025 / № 2.3

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 2.3

Termiz – 2025

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.07.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
www.philologicalresearch.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:
Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Dilrabo Ergasheva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.07.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Дильрабо Эргашева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.07.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
www.philologicalresearch.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)
Dilrabo Ergashova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ANDANIYAZOVA DILRABO RUZIQULOVNA
Muvaqqat onomastik birliklarning baholash vazifasi.....7

ESHBOYEV QAHRAMON BAKIR O‘G‘LI
O‘zbek tili sinonimik lug‘atlarida semantik darajalanishning metodologik tamoyillari.....11

BOZOROV HAMID XO‘SHMURODOVICH
Olamning lisoniy va folklor manzarasida ertak janrining o‘rni.....14

BAYMURODOVA LAYLO KAXROMANOVNA
Badiiy diskursda xushmuomalalik strategiyalarining ifodalanishi 20

KHAYITOVA FERUZA ABDIKHALIKOVNA
A linguocultural study of toponyms in english and uzbek languages 24

PRIMOV SHAMSIDDIN MUHIDDIN O‘G‘LI
Siyosiy jarayonlarning yoritilishida hajviy publitsistikaning o‘rni va ahamiyati 27

JO‘RAYEVA NIGORA BAXTIYOR QIZI
Dastlabki ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar tarjimasida so‘zlikni izohlash usullari (Ashurali Zohiriy va Abdulla Qodiriy lug‘atlari misolida).....31

PO‘LATXONOVA HILOLAXON SHUHRATXON QIZI
Neurolinguistic analysis: language and brain 35

TAMIQAYEVA DILAFRUZ
Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida qo‘llangan ba’zi bir somatik iborlar tahliliga doir 39

AHADOVA GULCHEHRA
Toyloq shevasiga xos ma’nodoshlik qatorlari xususida 41

МУНДАРИЖА

ADABIYOTSHUNOSLIK

KODIROVA SAODAT ABDIRAXIMOVNA
Maqollarni adabiyotshunoslik aspektida tadqiq
etishda nazariy yondashuvlar 46

АБДУЛЛАЕВ МАХМУД АХМАТОВИЧ
Таджикские литературоведы 50-60-х годов
XX века о научно-литературных работах садриддина айни
в контексте узбекско-таджикских литературных связей 49

SUVONQULOVA LAYLO MAHMUD QIZI
Adabiyotshunoslikda motiv obraz
tushunchasiga oid nazariy qarashlar 52

RAXIMJONOVA SAFARMO AKBARALI QIZI
Jadid adabiyotida vatan, din va til konsepsiyasi 55

TA’LIM

ПАРДАЕВА ДИЛФУЗА РАИМОВНА,
РАХМАНОВА МАХЛИЁ ИЛХОМОВНА
Авторские сказки как средство развития речевой активности 59

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 6-7
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

DASTLABKI RUSCHA-O'ZBEKCHA LUG'ATLAR TARJIMASIDA SO'ZLIKNI IZOHLASH USULLARI (ASHURALI ZOHIRIY VA ABDULLA QODIRIY LUG'ATLARI MISOLIDA)

Jo'rayeva Nigora Baxtiyor qizi,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

Tarjima lug'atlar har bir davr uchun muhim sanalgan lug'at turi bo'lib, ular ikki yoki ko'p tilli tarjimaga asoslangani bilan ham ahamiyatlidir. Ma'lumki, Turkiy lug'atchilik tarixida bir nechta ko'p tilli tarjima lug'atlar yaratilgan. Ulardan «Muqaddimatul adab»[1], «Lug'ati sitta alsina»[2], «Lug'oti salos»[3] asarlari bir qator olimlar va izlanuvchilar ishlarida o'rganilgan. Bu kabi ko'p tilli tarjima lug'atlar turli tillar o'rtasida aloqalarni aks ettirish bilan bir qatorda o'zga tillarni ham o'rganishga da'vat etgan.

Ko'p tilli tarjima lug'atlar bilan bir qatorda ikki tilli tarjima lug'atlari ham salmoqli o'rinni egallaydi. Umuman olganda tarjima lug'atlar tillar miqdoriga ko'ra ikki, uch yoki ko'p tilli tarjima lug'atlari deb yuritilishi ma'lum. Ushbu maqolamizda biz aynan tillar miqdoriga ko'ra ikki tilli bo'lgan, ikki jadid ma'rifatparvarlari ishtiroki va ko'magida tuzilgan ruscha-o'zbekcha lug'atlar, ulardagi so'zlarni izohlash usullari haqida fikr yuritamiz. Ularning har ikkisi ham Sho'rolar davrida yaratilgan lug'atlar sanaladi hamda birinchisi 1927-1928-yillarda Ashurali Zohiriy tomonidan nashr etilgan «Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at»i bo'lib, uning o'zbekcha qismi arab grafikasida berilgan. Keyingi davrlardagi ruscha-o'zbekcha lug'atlar taraqqiyotiga turtki bo'lgan bu asar buyurtma asosida yaratilgan. O'zidan avvalroq tuzilgan Ruscha-tatarcha lug'at(«Русско-татарский словарь», Казань, 1922)ning tatarcha qismini o'zbekchalashtirish asosida tuzilgandir. Ruscha-tatarcha lug'atdan farqli ravishda ushbu lug'at A. Zohiriy tomonidan nafaqat tarjima qilingan balki, yangiliklar asosida qayta tuzilgan hamda o'z davri uchun rus tilini o'rganishga bo'lgan talabga javob bera olgan. Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at tarjimasida olim bir qancha yangiliklarni kiritgan. Ular quyidagilar:

- Avvalgi lug'atda keltirilgan so'zlarning eskirganlarini lug'atdan olib tashlaydi;
- Qo'llanilishi eskirgan terminlar lug'atdan chiqariladi;
- Ko'plab ruscha so'zlarning o'zbekcha muqobillarini keltiradi;
- Illyustrativ misollar o'zgartiriladi va qisman kamaytiriladi.

Lug'atning bosh qismida tuzuvchi tomonidan unga shunday ta'rif beriladi: «Har kalimaning turli ma'nolari va rus tilida ishlatilib turgan chet so'zlar tamom ko'rsatilgan»[4]. Bundan ko'rinib turibdiki, asar buyurtma asosida, tarjima o'laroq yaratilgan bo'lsada muallif unda davr tilining katta qismini aks ettirishga intilgan. Bu lug'at o'zidan keyingi ruscha-o'zbekcha lug'atlar rivojiga ham ta'sir etgan.

Ruscha- o'zbekcha tarjima lug'atlari ichida Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik» lug'atining ikkinchi jildi 1934-yil qozonda nashr etilgan. Mualliflar: S. Rahmatiy, A. Qodiriy va A. Saidovlar bo'lib, birinchi jildi nima uchun nashr qilinmaganligi noma'lum. Ikkinchi jilddagi so'zlar П hamda Я harflarini o'z ichiga olib, uning П harfi qismi A. Qodiriy va A. Saidovlar tomonidan tuzilgan. Р harfidan Я harfigacha bo'lgan qismi esa S. Rahmatiy rahbarligida tayyorlangan. Ikkala lug'at ham shu kungacha ko'plab tilshunos va lug'atshunoslar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Xususan, T. Tog'ayev va S. Normamatovlar ilmiy ishlarida ularga alohida to'xtalib o'tilgan. Ularning izlanishlarida bu lug'atlarning leksikografiyadagi o'rni, ularning yaratilishi haqidagi ma'lumotlar, o'xshash va farqli

[1] Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг "Муқаддамату-л-адаб" асарининг қўлёзма манбалари ва арабчатуркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида): Филол.фанлари дри ... дисс. – Тошкент, 1998.

[2] Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Ўзбекистон миллиий энциклопедияси. – Тошкент, 2017.

[3] Ғафурова С. Салоҳидин Тошкандий "Луғоти салос" асарининг лексикографик хусусиятлари: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. автореф. – Тошкент, 2018.

[4] Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at. Ikki jildli / Nashrga tayyorlovchi: Ashurali Zohiriy. – Toshkent – Samarqand: O'zdavnashr, 1927-1928.

jihatlari, tuzilishi va leksikografik tamoyillari o‘rganilgan. Shu bois biz ushbu jihatlarga to‘xtalib o‘tirmaymiz va bevosita ularda so‘zlarning izohlanish usullariga e‘tibor qaratamiz. Tarjima lug‘atlarda so‘zlikni izohlash eng asosiy vazifa sanaladi. Bunday lug‘atlar keng xalq ommasi yoki til o‘rganuvchilarga mo‘ljallangani sababli ikki tilni bir -biriga qiyoslab, tarjima qilish muhim. Tarjima jarayonida lug‘atdagi so‘zlarni qay tarzda izohlanishi lug‘atning qiymatini belgilaydi. Avvalo lug‘atlarda so‘zlikni izohlash masalasiga e’tibor qaratamiz.

Izoh - («tushuntirish», «sharh») biror so‘z, ibora voqea yoki hodisani tushuntirish, uning ma’nosini ochib berish. Masalan, so‘z ma’nosining izohi deyilganda, o‘sha so‘zning ma’nosi batafsil tushuntiriladi. Lug‘atlarda izoh masalasi qadim davrlardan beri e’tiborli jihat sanaladi. Leksikografik ishlarda biz turli izohlash usullarini uchratamiz. Ulardan biri – ekvivalent yo‘li bilan izohlash, kengroq izohlash, umumiy izohlash, qo‘shimcha ravishda boshqa tildagi so‘zlar bilan izohlash[1].

Leksikografiyadagi so‘zlikni izohlash usullaridan amaliy foydalangan holda biz «Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at»(A. Zohiriy, 1928) hamda «Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik»(A. Qodiriy, 1934)ni bir-biriga qiyosan tahlil qildik. Ushbu tarjima lug‘atlarda so‘zlar quyidagi usullar orqali bir tildan boshqa tilga o‘giriladi:

a) So‘zning muqobilini tanlash;
b) Ko‘chma ma’noda qo‘llash;
c) Sinonim va antonim asosida;
d) Iboralar orqali;
e) So‘zning variantlarini keltirish.

Lug‘atlarda so‘zliklar berilar ekan, unda shu xalqning milliy an’analari, urf-odatlari, o‘zligi, mentaliteti aks etadi. Abdulla Qodiriyning hammuallifligi asosida tuzilgan «Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik»da berilgan lug‘aviy birliklar ham shu kabi izoh usullari orqali tarjima qilingan. Lug‘atdagi so‘zlarning ko‘p qismi o‘sh davr tiliga xos bo‘lgan leksik va grammatik jihatlarni aks ettirgan. Biz solishtirib o‘rganayotgan «Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at»(A. Zohiriy) hamda «Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik»(A. Qodiriy) lug‘atlari o‘z davrining adabiy va jonli so‘zlashuv tilini, madaniyatini shuningdek siyosiy hayotini ko‘rsata oladi. Ruslashtirish siyosati tufayli o‘lkamizda juda ko‘plab sohalar aynan rus tilida faoliyat olib borgan. Bu o‘z navbatida tilimizda ham bo‘y ko‘rsatgan. Lug‘atlar ana shu holatni ko‘rsatuvchi ko‘zgu o‘laroq, bizga ma’lumot yetkazadi. Ushbu lug‘atlardagi so‘zlar ham yuqoridagi kabi so‘zlikni izohlash usullaridan foydalanilgan holda rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

So‘zning muqobilini tanlash orqali izohlangan birliklar. So‘zlarni bir tildan boshqa til yoki tillarga tarjima qilishda ularning eng to‘g‘ri ma’nosi, muqobil shakllarini topib izohlash leksikografik asarlarda, xususan tarjima lug‘atlarda juda muhim va ahamiyatlidir. Turli tillar aro tarjima qilinganda shu til egasi bo‘lmish xalqning madaniyati, dini, adabiyoti kabilar o‘xshash yoki farqli bo‘lishi mumkin. Bir-biridan din va madaniyat jihatidan yiroq bo‘lgan xalqlarda til taraflama ham noo‘xshashliklar mavjud bo‘ladi albatta. Bu tarjima lug‘at tuzuvchilarga so‘z va so‘z shakllarini o‘rinli tanlashda qiyinchilik tug‘diradi. Ruscha-o‘zbekcha lug‘at tuzvchilari ham bu muammoga duch kelishadi ikki jadid namoyondalari tomonidan tuzilgan lug‘atlar: «Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at»(A. Zohiriy) hamda «Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik»(A. Qodiriy)da ham leksik birliklarning muqobillarini tanlash asosida izohlash usuli mavjud. Biz ularni quyidagicha solishtirib ko‘rsatamiz va ikki lug‘atdagi izohlarni qavs ichida mualliflar ismlarining bosh harflarini berish orqali ajratishni ma’qul topdik. *Служака – eski xizmatchi(A.Q.708.) // Служака – ko‘p xizmat etkan kishi, xizmatda g‘ayrat ko‘rsatgan kishi(A.Z.558.); Случайност – tasodif(A.Q. 712) // Случайност – tasodif, fursat(A.Z.560.); собутыльник – shishadosh, birga ichishgan kishi(A.Q.718)// собутыльник – shishadosh, hamshisha, birga ichishgan kishi(A.Z.564); сожител – birga turuvchi, birga yashovchi, hamhujra(A.Q.725) // сожител – birga turg‘uchi(A.Z.566), телятник – buzoqxona(A.Q.823) // телятник – buzoq og‘ilxonasi(A.Z.597), прадед – katta dada-(A.Q.327) // прадед – boboning yoki onaning otasi. (A.Z.448.)* Har ikki lug‘atda ham juda ko‘p o‘rinlarda rus tilidagi so‘zlarning o‘zbekcha muqobil variantlari tanlangan. Ular adabiy til imkoniyatlari bilan birgalikda jonli so‘zlashuv uslubi va poetik nutq imkoniyatlari asosida izohlangan.

A. Qodiriy lug‘atida so‘ning muqobili berilgach, unga yana alohida sifat orqali izoh b erilgan hollarga ham duch kelamiz. Bu lug‘atdan foydalanuvchilarga uni yanada tushunishga osonlashtiradi. *Masalan, престарелый so‘zi lug‘atda «munkillagan» deya tarjima qilinadi va unga qo‘shimcha ravishda» juda ham qari» sifati orqali izoh berilgan(346).*

So‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash orqali izohlash. So‘zlarni izohlashda ularning o‘z ma’nosidan tashqari holatda ham izohlash ya’ni ko‘chma ma’no nozikliklarini ham lug‘atga kiritish tilning ichki imkoniyatlarini hamda ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Har ikki muallif ham tarjimada so‘zning izohini ko‘chma ma’no oraqi ham aks etirishga uringan o‘rinlar mavjud. Bu bir tomondan o‘quvchiga so‘zni yanada aniq tushuntirishga xizmat

[1] Убайдуулаев А. Луғати туркийнинг лексикографик тадқиқи. – Toshkent; Mumtoz so‘z, 2021.

qilsa, ikkinchi tomonda lug‘atlar xalq tilinigina emas, ularning milliy madaniyatini ham aks ettishi kerakligini isbotidir. *Похабница – og‘zi buzuq, uyatsizA.Q(317)// похабный – uyatsiz, adabsiz(A.Z.446); предгорие – tog‘ etagi, tog‘ oldi(A.Q.332)// предгорие – tog‘ oldi, tog‘ usti(A.Z.452); пеня – o‘pka, gina(A.Q.248) пеня – jazoyi naqdi, gina(A.Z.); потрясение – g‘amga yo‘liquv, qaltirov, titrov(A.Q.315)// потрясение – juda katta qayg‘u, silkinish, qaltirash(A.Z.) va b.* Ushbu izohlarda berilgan *og‘zi buzuq, tog‘ etagi, o‘pka, g‘amga yo‘liquv* kabi izohlar aynnan ko‘chma ma’no orqali ifodalangan. Ular tarjimada o‘z ma’no bilan birga qo‘llanib so‘zning ma’no nozikliklarini o‘quvchiga yanada tushunarli ko‘rsatish uchun ishlatilgan. Bunday izoh usuli ham A. Zohiriydan ko‘ra A. Qodiriy lug‘atida ko‘proq uchraydi.

Sinonimlar orqali so‘zlarni izohlash. Bu usul deyarli barcha tipdagi lug‘atlar uchun xos bo‘lib, tarjima lug‘atlarini ham so‘ning turli shakllarisiz tasavvur etish qiyin. Sinonimlar bir so‘zni bir nechta ma’nosini berish orqali lug‘atning mukammaligiga hissa qo‘shadi. Bunday usulda so‘zlarni izohlashda nafaqat adabiy til me’yorlariga bo‘ysinuvchi sinonimlar, balki, leksikografnin xohish istagidan kelib chiqib jonli so‘zlashuvdagi leksik birliklardan ham foydalanish mumkin. A. Zohir tuzgan lug‘atda ham A. Qodiriy tuzgan lug‘atda ham ruscha so‘zlarning izohida ikkita va ba’zan beshtagacha sinonimik qator orqali izohlanishlarni uchratamiz: *Смута – qo‘zg‘alish ig‘vo, fitna, tartibsizlik, to‘palon, chuvalish(A.Q.709)// Смута – chuvalish, tartibsizlik(A.Z.561); сноровка – ep, mahurat, ustalik, qobiliyat(A.Q.715)// сноровка – ep, eplash, ustalik, mahohorat(A.Z.); собрат – birodar, qarindosh, maslakdosh(A.Q.716)// собрат – birodar qarindosh, maslakdosh, do‘st, o‘rtoq(A.Z.564); почва – tuproq, yer zamin(A.Q.319)// почва – tuproq, yerning ustki qatlovi(A.Z.447); почёт – hurmat, e’tibor, qadr(A.Q.320)// почёт – e’tibor, ehtirom, qadr va izzat(A.Z.).* Bunday misollar har ikki lug‘atda ham yetarlicha topiladi hamda so‘zlarni aynan sinonimlar yordamida tarjimasini chuqurroq ochib berish, o‘quvchiga bir so‘zning turli ma’nolarini ko‘rsatish ushbu lug‘atlardagi yetakchi usul sanaladi.

Iboralar orqali izohlash. So’z tarkibi hamda ma’nodagi siljishlar o’z izohini turli usullarda berilishini talab etadi. Shu sabab ikki tilli lug‘atlarda bosh so‘zning ma’nosini ochib berish uchun illyustrativ materiallarga ham e’tibor qaratildi[1].

Ana shunday misollardan biri iboralar bo‘lib, ular qat’iy qolipdagi leksik birliklardi. Shuningdek, ularni nutqda qo‘llash ta’sirchanlikni oshiradi. Biz tadqiq etayotgan lug‘atlarda ularni quyidagi hollarda uchratish mumkin:

Пофанфаронить – maxtanchoqlik qilmoq, «quruq aravani olib qochmoq»(A.Q.316); пленять – asir qilish, maftun etmoq, «ko‘nglini olmoq» (A.Q.145) // пленять – asir etish, ishq, maftun qilish(A.Z.403); полоумие – esipastlik, «bir qaynovi ichidalik»(A.Q.228) // полоумие – yarim aqllilik, jinnisimon(A.Z.430); прислушивать – тингламоқ, «қулоқ осмоқ» (A.Q.388)// прислушивать – xizmat qilish, ishini qilib yurish; последыш – kenja, so‘nggi bola, «to‘rva qoqdi»(A.Q.)// последыш – oxirgi, so‘nggi, kenja, oxirgi bola.(A.Z.)

Yuqoridagi misollardan shuni ko‘rish mumkinki, A. Zohiriy tomonidan tuzilgan lug‘atda so‘zlarni iboralar orqali izohlash deyarli uchramaydi, aksincha, unda tarjima berilgan so‘zning bir necha ma’nolar orqali ochib beriladi. Biz o‘rganayotgan ikkinchi lug‘atimizda – A. Qodiriy tuzgan lug‘atda – esa *«quruq aravani olib qochmoq», «ko‘nglini olmoq», «bir qaynovi ichidalik», «quloq osmoq», «to‘rva qoqdi»* kabi yana ko‘plab iboralar so‘z ma’nosi bilan yonma-yon keltiriladi va bu albatta o‘z davrida xalq tilida faol qo‘llanilgan iboralarni ko‘rsatadi. Bunday turg‘un birikmalar so‘z ma’nosiga qo‘shimcha ravishda uning uslubiy bo‘yoqdorligini namoyish etadi.

Aynan shu kabi lug‘atlarda lug‘aviy birliklarning bir tildan boshqa tilga izohini berishda chalkashliklar ham bo‘lishi mumkin. Bu bevosita o‘zlashgan til tufayli kelib chiqadi. Masalan, ruslashgan asli boshqa tildagi so‘zlar. Ammo bunday hollar lug‘atlarning umumiy ahamiyatiga putur yetkazmaydi.

So‘zning variantlarini keltirish. *Теплить – yilitmoq, ilitmoq, isitmoq(A.Q.827)// Теплить – isitish, yilitish(A.Z.598); потысячно – minglab, mingtalab(A.Q.316) kabi. Shuningdek, rus tilidagi variantdosh so‘zlar izohlanayotganda*, A. Zohiriy lug‘atida «қаранг, A. Qodiriy lug‘atida esa qarang so‘zi (қ.) shakldagi qisqartmasi holida izohlangan: *перелить – қ. переливать (A.Q.78), подопреть – қ. подопревать (A.Q.202), последок – қ. последки (A.Q.302).* So‘zlarni bunday variantlilik asosida izohlash ko‘plab takrorlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Har ikkala lug‘atda ham so‘zlarni izohlash jihatidan XX asr leksikografiyasining alohida xususiyati – lug‘atlarni soddalashtirish, xalq tiliga yaqinlashtirish uslubini ko‘rish mumkin. Ya’ni ularning har ikkisida ham o‘sha davrning xalq adabiy tili, shevalari va jonli so‘zlashuv uslubi ko‘rsatiladi. Shuningdek, amalda qo‘llanilgan so‘zlar eskirgan yoki ijtimoiy jihatdan kam foydalaniladigan so‘z shakllaridan ko‘ra ko‘proq e’tiborga olinadi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ko‘plab izoh usullari masalan, ko‘chma ma’no orqali izohlash, iboralar orqali izohlash usul-

[1] Русско-Турецкий текстилний словарь. – М., 1936.

lari «Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at»dan ko‘ra «Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik»da ko‘proq qo‘llanilgan. Bu lug‘atlar yaratilgan davr oralig‘idagi farq yoki tuzuvchilarning ijodiy yondashishi sababidan ham bo‘lishi mumkin.

Rezyume. Ushbu maqolada o‘zbek leksikografiyasidagi dastlabki tarjima lug‘atlar, xususan, ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar, asosan Ashurali Zohiriy va Abdulla Qodiriy boshchiligida tuzilgan ikkita lug‘at haqida mulohazalar bayon etilgan. Lug‘atlardagi so‘zlikni izohlash usullari hamda ushbu ikki lug‘atda so‘zlikni izohlashda qanday usullardan foydalanilgani qiyosan yoritilgan.

Resume. This article presents observations on the first translation dictionaries in Uzbek lexicography, in particular, Russian-Uzbek dictionaries, mainly two dictionaries compiled under the leadership of Ashurali Zohiriy and Abdulla Qodiriy. The methods of interpreting vocabulary in the dictionaries and the methods used in interpreting vocabulary in these two dictionaries are comparatively discussed.

Резюме. В статье представлены наблюдения над первыми переводными словарями в узбекской лексикографии, в частности, над русско-узбекскими словарями, в основном двумя, составленными под руководством Ашурали Захири и Абдулла Кадыри. В сравнительном анализе рассматриваются методы толкования лексики в этих словарях и методы, используемые при толковании лексики в этих двух словарях.